

PERES IMRE

Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában¹

SUMMARY

In his theological discourse, Apostle Paul uses many expressions that might have their origin in the theology of the Old Testament, eventually in Judaism, but also in the mythical thinking of ancient Greco-Roman religion. His views and expressions render the symbolic, or metaphorical speech adequate to express the eschatological hope which is difficult to describe, and of which the highest goal is „to be with Christ“. The study attempts to capture the application of the apostle's expressions, their genesis, and at the same time, it monitors the metaphorical expressions that contribute to the understanding of Apostle Paul's theology. In the last part of the study, the author offers an analysis that uncovers not only the permanence of theological statements, but also the metamorphosis and the dependence of metaphorical eschatological expressions on contemporary thinking, which is directly connected with the actualization and the quest for new expressions in the field of New Testament eschatology. This renders a better understanding and an up-to-date interpretation of Apostle Paul possible in the 21st century.

ÖSSZEFOGLALÁS

Pál apostol kifejezések sokaságát használja, amelyek eredete az Ószövetség teológiájában, esetleg a judaizmusban lehet, de akár az antik görög-római vallás mitikus gondolkodásában is. Ezek a képek segítik a szimbolikus, metaforikus beszédet az eszkatológiai reménység valóságának kifejezésében, amely egyébként nehézkesen kifejezhető, és a „Krisztusban lenni“-ben csúcsoadik ki. Kutatásunk megpróbálta rögzíteni a kifejezésmódnak ezt a folyamatát, keletkezését, egyúttal megfigyeli azokat a metaforikus kifejezéseket, amelyek Pál apostol teológiájában segítik ennek megértését. Befejezésként a szerző az analízissel foglalkozik, amely feltárja a teológiai kijelentések állandóságát, de a változását és a metaforikus eszkatológikus kijelentéseknek a kor gondolkodásától való függését, ami közvetlenül összefügg az aktualizálással, illetve új kifejezőeszközök keresésével az újszövetségi eszkatológia területén, Pál apostol megértéséhez és interpretációjához a 21. században.

Kulcsszavak: metaforikus beszéd, Pál apostol eszkatológiája, álom, halál fullánkja, élet könyve, elragadtatás a felhőkön, mennyei város, mennyei polgárjog, mezítelen lélek, csillagok fényessége, állatok, madarak és halak teste, mennyei sátor, Isten országa, eszkatológiai metaforák megfejtése.

¹ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Újszövetségi Szekciójának ülésén, 2009. augusztus 25-én.

Bevezetés

Annak ellenére, hogy Pál apostol eléggé racionálisan, ugyanakkor összetetten, filozofikusan és komplikáltan nyilatkozik,² teológiájában olyan képzetben gazdag metaforikus szóbeli kifejezések is megjelennek, amelyek viszonylag plasztikusan egészítik ki teológiai megnyilvánulásait.³ Érvényes ez elsősorban az eszkatológiával kapcsolatban, amely az emberi megértés számára már önmagában is nehezen elérhető és megragadható terület, ahol kép(let)es kifejezések híján nehezen boldogulunk. Ezért nyúl itt Pál apostol az olyan kifejezések és metaforák után, amelyek utat nyitnak számára bizonyos, akár jelen-, akár jövőbeli jelenségek jobb megragadásához, ahogyan az valamennyi újszövetségi szerzőre és teológusra jellemző.⁴ A Pál által használt képek segítik szimbolikus, metaforikus beszédét, elsősorban az eszkatológiai reménység tárgyainak kifejezésében, amely nagyon pozitív lehetett, de szükségszerűen kellett a negatív eszkatológia által is formálódnia – mindazzal együtt, amit az ilyen negatív eszkatológia magában foglal.⁵

Kutatásunkban éppen ezekkel a képekkel, szimbólumokkal, metaforákkal és hasonlatokkal foglalkozunk, amelyek megjelennek Pál apostol eszkatológiai szótárában. Ugyanis az érdekel minket, hogy milyen jellegűek ezek a metaforikus és szimbolikus kifejezések,⁶ és honnan meríti őket Pál apostol: az Ószövetségből, az akkori judaizmusból, vagy az antik mitikus nyelvezetből is, illetve mennyire feltételezhetjük ezeknek az eszkatologikus, metaforikus kifejezéseknek az előfordulását már az Óskeresztyén szimbolikában.⁷ Szintén elgondolkodtató, ahogyan ezek a metaforikus kifejezések beilleszkedtek/beépültek/meghonosodtak a keresztyén teológiába(n),⁸ és milyen átvételük feltételezhető Pál hellenista gyülekezeteiben, majd leveleiben is.⁹

Már csak azért is fontos és érdekes ezzel a kutatással foglalkozni, hogy helyesen tudjuk megérteni a teljes bibliai szimbolizmust,¹⁰ különösen is Pál apostolt, teológiai

2 BULTMANN: *Der Stil der paulinischen Predigt*, (FRLANT 13), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984; CLASSEN: *Paulus und Rhetorik*, in: *ZNW* 82 (1991), 1–33; FENSKE: *Die Argumentation des Paulus*, 15.

3 KERTELGE (Hrsg.): *Metaphorik und Mythos*, 9.

4 Vö. HAUSAMMANN: *Von Gott reden, heisst: in Bildern reden. Mythologien und begriffliche Spekulationen im frühchristlichen und byzantinischen Weltbild und die Botschaft des Fünften Ökumenischen Konzils von 553*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.

5 BOUSSET: *Die Religion des Judentums*, 278–280.

6 Marlene HERFORT-KOCH, *Tod, Totenfürsorge und Jenseitsvorstellungen in der griechischen Antike* (QFAW 9), München, 1992.

7 Ez a kérdés szorosan összefügg azzal a problémával, hogy az ősegház sajátos apokaliptikáját mennyire lehet önálló fenoménnek tartani, vagy inkább csak a judaista teológia átdolgozott anyagának: BAUMGARTEN: *Paulus und die Apokalypitik*, 9–11.

8 FÜGLISTER: *Die Entwicklung der universalen*, in: DEXINGER (Hrsg.): *Tod – Hoffnung – Jenseits*, 17–35.

9 Ehhez a kérdéshez visszatérünk még e tanulmány utolsó fejezetében.

10 Például: JEREMIAS: *Der Gottesberg. Ein Beitrag zum Verständnis der biblischen Symbolsprache*, Gütersloh, Bertelsmann, 1919. Ezt a kérdést egyformán bátran kezelték mind a filológusok, mind a mitológusok: RICOEUR: *Stellung und Funktion der Metapher*, in: RICOEUR – JÜNGEL: *Metapher: Zur Hermeneutik religiöser Sprache*, 45–70; ELIADE: *Ewige Bilder und Sinnbilder: über die magisch-religiöse Symbolik* (Insel-Taschenbuch 2512), Fankfurt am Main, Insel-Verlag, 1998.

indítékait és eszkatológiai hangsúlyait,¹¹ amelyek olyan fontosak voltak számára, hogy már életében szerette volna megragadni Krisztus feltámadásának erejét (Fil 3,10.11), minthogy a Krisztus feltámadásában való részesedés csupán reménység maradt.¹² Ennek a kutatásnak és megismerésnek az alapján feltételezhető, hogy Pál apostol interpretációja a 21. század küszöbén hiteles és ugyancsak eredményes lesz. Kutatásunkkal így mi is bekapcsolódunk az Újszövetségben megjelenő szimbolikus és metaforikus eszkatológiai kifejezések szélesebb tanulmányozásába, ahogyan Bultmann demitologizációs programja után kezdett ennek a problémának intenzívebb figyelmet szentelni az újszövetségesek¹³ (főleg katolikusok) jelentős része a múlt század utolsó évtizedében.¹⁴ A vita e témakörben napjainkban is folyik,¹⁵ és mi éppen Pál apostollal összefüggésben kapcsolódunk bele.

1. Metaforikus és szimbolikus kifejezések Pál apostol eszkatológiájában

Pál apostolnál a metaforikus beszéd keletkezésének és használatának néhány okát észlelhetjük.

1.1. Egyrészt az is oka, hogy így fejezte ki magát minden zsidó, majd keresztyén teológus is. Tehát ennek általánosnak kellett lennie a judaizmusban¹⁶ és a korai keresztyénségben¹⁷ is. De észlelhető ez a görög kultuszokban és a római vallási gyakorlatban is, ahol a transzcendens és síron túli jelleg valóságát, ami az embereket elbűvölte,¹⁸ szintén nagyon plasztikusan, szimbolikus és metaforikus kifejezésekkel,¹⁹ ahogyan arról a mítoszok és mitológiai elbeszélések szólnak.²⁰ Sőt így működött ez a görög drámákban²¹ is, a profán antik szónoklatban²² és a filozó-

11 VÖ. SCHADE: *Apokalyptische Christologie bei Paulus*, 74–111. 156–169. 190–212.

12 BARTH: *Der Brief an die Philipper*, 61.

13 Például Ulrich Busse, Ottmar Fuchs, Heinz Giesen, Karl Kertelge, Jacob Kremer stb.

14 E kérdés fontosságára eszkatológiai-apokliptikus kontextusban jelentősen rámutatott már Helmut Merklein (MERKLEIN: *Eschatologie im Neuen Testament*, in: ALTHAUS (Hrsg.): *Apokalyptik und Eschatologie*, 11–42). Ez a kutatás újabb konkrét formát vett fel a Trierben, 1989. március 13–18. napjain az újszövetségesek által kezdeményezett és szervezett konferencián. Ennek fontosabb eredményei megjelentek a már említett könyvben: KERTELGE (Hrsg.): *Metaphorik und Mythos im Neuen Testament* (QD 126), Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1990.

15 VÖ. ZIMMERMANN: *Bildersprache verstehen*, 38 és PERES: A szent jelek, terek, in: *Eruditio-Educatio* 2 (2007), 107–109.

16 A judaizmus apokliptikus irodalmáról megfelelő áttekintést nyújt például HORŃANOVÁ: *Židovská apokalyptika. Úvod do pseudoepigrafických, kumránských a meravotických textov* [Zsidó apokalyptika. Bevezetés a pszeudepigráf, kumráni és meravotikus szövegekbe], Bratislava, Univerzita Komenského, 2007.

17 PIPER: *Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst von der ältesten Zeit bis ins sechzehnte Jahrhundert I–II*, Weimar, 1847–1851.

18 OTTO: *Das Heilige: über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis*, München, Beck, 1997.

19 CUMONT: *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, 14–50. 539–543; OLIVER: *The Epigraphy of Death*, Liverpool, University Press, 2000.

20 BREMMER: *The rise and fall of the afterlife*, London, Routledge, 2002.

21 LESKY: *Die Tragische Dichtung*, 1–49., 156–169., 262–275., 506–539; uő.: *Die Griechische Tragödie*, 10–77., 256–295.

22 BACHOFEN: *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten* (JJBGW 4), Basel, Schwabe, 1954; Erwin R. GOODENOUGH, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period IX–XI: Symbolism in the Dura synagogue: Text, Illustrations, Summary and conclusions* (Bollingen series 37), New York, Pantheon Books, 1964–1965.

fiában, ahogyan azt olyan szerzők művei is igazolják, mint Euripidész²³, Platón²⁴, Quintilianus²⁵ és mások.²⁶

1.2. Pál apostolnál azonban más motívumot is kell keresnünk, amely bizonyára összefügg a jövőre hangoltságával. Ugyanis élete bizonyos pontján Pál apostol olyan helyzetbe került, amilyenben például a Jelenések könyve írója²⁷ vagy más próféták, illetve látnokok is lehettek,²⁸ amikor gondolatai, benyomásai és belső látásának hatása alatt olyan megtapasztalásai voltak, amelyek a lélek szabad mozgásának világába vitték (2Kor 12,1–3), az égközti vagy égen túli szférába.²⁹ Ott a kommunikáció nem feltétlenül verbális, hanem inkább vizuális vagy auditív lehetett, vagy ahol akár a verbális kommunikációnak más nyelvi formája lehetett, mint amilyennel mi, emberek rendelkezünk és amilyenre a közléshez és a megértéshez szükségünk van. Úgy tűnik, mintha ezért a leszűkített valóságért neheztelt is volna, amikor említi, hogy a paradicsomba ragadtatott el és hallott kimondhatatlan szavakat (ἄρρητα ῥήματα), amelyeket embernek nem szabad kimondani (2Kor 12,4), és hozzáteszi, hogy mértéken felüli rendkívüli kijelentésekről volt szó – ὑπερβολῆ τῶν ἀποκαλύψεων (2Kor 12,7). Hasonlóan nyilatkozik a 1Kor 2,9-ben is, ahol a háttérben szintén a megfoghatatlan kijelentés prófétai értelmezése állhat,³⁰ vagy a hellenista metafizikából átvett hagyomány³¹: „Amit szem nem látott, fül nem hallott és ember szíve meg sem sejtett, azt készítette el Isten az őt szeretőknak.”

Ezeknek a kijelentéseknek az alapján feltételezhető, hogy Pál apostolnak – ha csak időről időre – mintha lett volna közvetlen kapcsolata az Úrral, ami lehetővé tette számára az Isten titkaiba való, kortársainál elmélyültebb elmerülést. És lehet, hogy hála az ilyen tapasztalatoknak, megismerhette Isten azon igazságait, amelyeket szükséges lehetett tolmácsolni. Csakhogy a saját tapasztalatainak a nyelvi tolmácsolás lehetőségével való konfrontálása során sokszor volt kénytelen olyan leíró módon beszélni, ami valahogy kifejezhette volna a lelki módon látott vagy átélt tapasztalatot. És így nyúl a metaforák és a saját kora világszemléletének hasonlatai után,³² amelyek ugyan tökéletlen, képes módon, de mégis kifejezhetnek valamit Isten eszkatológiai titkaiból vagy igazságaiból.

23 EBENER: *Euripides: Tragödien*, 7–92.

24 VÖ. FREDE: *Platons Phaidon: Der Traum von der Unsterblichkeit der Seele*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.

25 QUINTILIAN: *Inst. Orat.* 8.6.14; 9.2.42; 11.2.11–22; RAHN: *Marcus Fabius Quintilianus*, 593–595.

26 LÁSD KLAUCK: *Himmliches Haus*, in: *NTS* 50 (2004), 8–10.

27 HALVER: *Der Mythos im letzten Buch der Bibel*, Hamburg, 1964; GIESEN: „Das Buch mit sieben Siegeln”, in: *Bibel und Kirche* 39 (1984), 59–65; GIESEN: *Symbole und mythische*, in: KERTELGE (Hrsg.): *Metaphorik und Mythos*, 255–277; VÖGTLE: *Mythos und Botschaft in Apokalypse 12*, in: JEREMIAS–HEINZ–STEGEMANN (Hrsg.): *Tradition und Glaube*, 395–415; COLLINS: *The Combat Myth in the Book of Revelation* (HDR 9), Missoula, 1976.

28 Például olyan próféták, mint Ézsaiás (2,1; 6,1–3), Ezékiel (1,1–4; 8,1–4; 11,1) stb.

29 WENDLAND: *Die Briefe an die Korinther* (NTD 7), 246–247.

30 Ezzel kapcsolatban vö. az ószövetségi prófétai érzékelést (Ézs 64,3; Zsolt 30,20), amely háttérben állhat ezen apostoli kinyilatkoztatásnak. A kánonon kívüli zsidó irodalomra (1QH 1,21) vagy a heterodox keresztény iratokra való utalások (AscJes 11,34; EvThom 17) szintén hasonló jellegűek: FASCHER: *Der erste Brief des Paulus an die Korinther I*, 126.

31 KÄSEMANN: *Leib und Leib Christi*, 124–125; BULTMANN: *Der zweite Brief an die Korinther*, 145.

32 WENDLAND: *Die Briefe an die Korinther*, 245–246.

1.3. Nem szabad azonban megfeledkeznünk itt arról, hogy a józanabb eszkatológiai kijelentések is olyan jövőbeli valóságokra vonatkoznak (εἴσχατα), amelyek még nem történtek meg, és amelyekről csak intuitíve, tehát képletesen lehetett szólni. Ebben segítettek a hasonlatok, egyszerű szemléletes megfogalmazások, segédképek, illusztrációk vagy szóbeli utalások. Ezért még jóval Pál előtt szükségessé vált bevezetni a szimbolizmust, parabolizmust és metaforizmust az eszkatológiába, amely a mitikus gondolkodást keresztyénné alakította, és egyúttal jelentősen demitologizálta.³³ Pál apostol ezt jól ismerte. Ezért jelennek meg beszédében éppen ezek a „segédeszközök”, amelyekkel az eszkatologikus kérügmát igyekszik megragadni és tolmácsolni,³⁴ még ha az ilyen képek és szimbolikus kifejezések néha ősi mitikus elképzelésekből származtak is, azonban Pálnál ezek a képek teológiai-eszkatológiai jelleget nyertek.³⁵ Pál számára és számunkra is ezek ma olyan rendkívüli valóságok kifejezéséhez alkalmazott afféle *rejti jelek*, amelyekről nehezen tudnánk másképp, azaz elvontan szólni.

2. Konkrét eszkatológiai kategóriák és kifejezések

Elmondtuk, hogy az újszövetségi iratok, különösen Pál apostol eszkatológiájának szimbolikus képei és megfogalmazásai³⁶ olyan segédkategóriát alkotnak, amely feltárhatná és megvilágíthatná a sokkal mélyebb, komplikáltabb, vagy általános emberi kifejezőeszközökkel nem megragadható tényeket. Pál apostol leveleiben sok ilyen szimbolikus és metaforikus kifejezést találunk, amelyet további kutatásunkban szeretnénk megmagyarázni.

2.1. Pál apostol szóhasználatának egyik alapvető szimbolikus kifejezése a *halálnak mint álomnak vagy alvásnak a képe* (ὕπνος: IThessz 4,13). Ez a kép Pál apostol leveleiben nincs részleteire bontva, nem tudni, pontosan hogyan megy végbe. Csúpan feltételezhető, hogy a lélekkel, mint az emberi élet folytonos részével kapcsolatos: miközben a test végérvényesen a sírba kerül, s ezzel valójában megszűnik, de az emberi lét lényege a minimumra zsugorodva a lélekbe transzformálódik, amely azonban a halál után valamiféle visszaszorításon megy keresztül, vagyis maximálisan minimalizált létformába. De hogy a lélekből az élet teljesen ki ne vesszen, alvásban van tartósítva. Ez olyan hasonlat, ami a mindennapi életben érthető: a mi éber aktív életünknek is vannak időszakai (éjjeli alvás), amelyekben mozgásunk minimalizált. És az emberi lét értelmezésének ez a módja átvihető a halál állapotának leírására is, ahogyan az talán valamennyi nemzeti eszkatológiájában ismert, be-

33 RAHNER: *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich, Rhein Verlag, 1966.

34 LAUB: *Eschatologische Verkündigung*, 122.

35 GIESEN: *Symbole und mythische Aussagen*, 257.

36 KABISCH: *Die Eschatologie des Paulus*, 12–14.

leértve a zsidót és a görögöt is.³⁷ Szemléltetésként bemutatok egy görög sírfeliratot, amely Meleagrosz alvásáról beszél; ő maga írta, szintén erről a valóságról szól:

*Halkan lépj, vándor, mert alszik a jámbor apák közt
már az örök pihenő karjaiban szelíden
vén Meleagrosz. Az édesbús szerelem meg a Múzsák
kedvelték, amíg élt, és a kegyes Khariszok.
Hű dajkája Türosz volt, és felnőtt Gadarában,
kedves Kósz szigetén érte az aggkor utól.
Szír vagy? Mondd: „Szelom” és aki jöttél Phoinikiából:
„Audonisz” – egy „Khairét” mondjatok itt, görögök.³⁸*

A halál mint *álom* a nemzeti eszkatológiákban többnyire mint örök alvás értendő (ὕπνος αἰώνιος),³⁹ de Pálnál (1Thessz 4,13), valamint a keresztyén és a zsidó teológiában talán azért is kerül ilyen összehasonlításba, mert alkalmazza a felébredés pillanatát, ami azt jelenti, hogy a halálból várható újonnan életre kelés, vagyis feltámadás, ahogyan azt egy Szmürnából való sírfelirat is mondja:

εἰ πάλιν ἔστι γενέσθαι, ὕπνος <σ’> ἐ [χει οὐκ ἐπὶ δηρὸν,]
εἰ δ’ οὐκ ἔστιν πάλιν ἐλθεῖν, αἰών [ιος ὕπνος.]

Ha van újjászületés, az álmod nem tart sokáig.
Ha nincs újjászületés, az álmod örökké alszol.⁴⁰

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez csak kép, amely igyekszik kifejezni az emberi lét minimálisra csökkenését a halál mezsgyéjén, és meghagyni az emberi élet új dimenzióban való újonnan kibontakozásának lehetőségét, bizonyos eszkatológiai folyamatokat követően.

2.2. Pál apostol fontos eszkatológiai kifejezése a végső győzelmes keresztyén létre az *élet koronája* (στέφανος: 1Kor 9,27; 2Tim 4,8),⁴¹ amely mint a jól megharcolt és eredményesen befejezett élet jelképe más újszövetségi iratokban is megjelent,⁴² és természetesen a judaista apokaliptikus irodalomban,⁴³ sőt a görög síron túli szimbo-

37 OGLE: The Sleep of Death, in: *MAAR* 11 (1933), 81–117; MICHEL: Zur Lehre vom Todesschlaf, in: *ZNW* (1936), 285–290; WÖHRLE: *Hypnos, der Allbezwinger. Eine Studie zum literarischen Bild des Schlafes in der griechischen Antike* (Palingenesia 53), Stuttgart, 1950; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 70–72.

38 TRENCSENYI: *Ember vagy. Műfordítások*, 382.

39 PERES: *Griechische Grabinschriften*, 72.

40 KAIBEL 304. PEEK GV 1133. L. ROBERT, OM III, 1656f. PETZL, IK 23,557. McCABE, *Smyrna*, Nr. 278. MERKELBACH-STAUER, I 05/01/63.

41 GRUNDMANN: στέφανος, in: *ThWNT* 7 (1964), 615–635; KRAFT: στέφανος, in: *EWNT* 3 (1983), 654–656; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 204–205.

42 Jk 1,12; 1Pt 5,4; Jel 2,10.

43 A Bölcsességek könyve beszél a szépség koronájáról (διάδημα τοῦ κάλλους), amelyet Isten a kegyes hívőknek ígér az uralkodásban való résztvétellel együtt (Eccl 5,16; vö. Dt 7,14). Hasonlóképpen nyilatkozik a szilhen (14,2) a nap koronájáról (nimbusz?), és erre találunk utalásokat a Szibyllinákban is (2,35). Ehhez bővebben l. Volz: *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter*, 381–398.

likában is.⁴⁴ A keresztyén jelképes beszédben azonban pluralisztikusan hathatott, mivel a királyi koronára, az olimpiai győztes vagy a harcos győzelmi koszorújára emlékeztethetett, ahogyan az például a görögöknél használatos volt.⁴⁵ Így akár el-
lentmondásos, mindenképpen erősen érzelmi és eszkatológiailag csábító asszociációkat is kiválthatott.⁴⁶ A 2Tim 4,8-ban, saját (epitáf) testamentumában az apostol maga is hivatkozik erre a jutalomra (τῆς δικαιοσύνης στέφανος) és ígéri mindazoknak, akik mindvégig hűségesek maradnak Jézus Krisztushoz. Azonban az világos volt, hogy ez csupán képes kifejezés, zöld győzelmi koszorúk vagy arany királyi koronák valóságos osztogatása nélkül.

2.3. Hasonló kép a halál fullánkjának a szimbóluma is (κέντρον τοῦ θανάτου: IKor 15,55–56).⁴⁷ κέντρον tulajdonképpen éles vasösztökét jelent, amivel az állatot hajtották, vagy fullánkot is, például darázsé vagy méhé. Ezzel az ószövetségi⁴⁸, ill. korabeli, mindennapi életből vett összehasonlítással az a tény jut kifejezésre, hogy a halál valósága mélyen és fájdalmasan belenyúl az emberi tudatba, és védtelenség érzését váltja ki benne, hajtva olyan szférák felé, ahol az ember tehetetlen. Ott pusztulás, illetve szeretteinek pusztulása fenyegeti. Pál kontextusában azonban az egész kép abból indul ki, hogy azért van a halál, mert van a bűn (ἁμαρτία) és a törvény (νόμος), amely szükségszerűen hozza az emberre a halált.⁴⁹ Így tehát az a szűrés tulajdonképpen a bűn miatti fájdalom képe a halál valós veszélyével. Amit kifejez, az csupán kép anélkül, hogy itt – a bibliai környezetben – a valóságban azt akarná mondani, hogy a halál valami démon lenne (θάνατος, illetve κῆρες θανάτου),⁵⁰ amely éles szerszámával halált oszt és az emberek törekeny élete felett uralkodik, ahogyan Homérosznak és mítoszainak⁵¹ köszönhetően, azt képletesen gondolták például az antik görögöknél.⁵²

44 Lásd például a reliefkoszorúkat az ókori görög sírkösztyéléken, amelyek a rendkívüli halottaknak síron túli heroizálást ígértek (ἥρωος, ἡμίθεος), ahogy azt a helyi tanács (βουλή) értelmezte, amely az ilyen rendkívüli halottak emlékére és posztmortális tiszteletéről gondoskodott azzal is, hogy sírjaikon rendszeres ünnepeket szervezett. Ehhez I. PFISTER: *Der Reliquienkult im Altertum*, 218; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 89–96; FARNELL: *Greek hero cults*, 250; KERÉNYI: *Die Heroen der Griechen*, Zürich, Rhein-Verlag, 1958.

45 BLECH: *Studien zum Kranz bei den Griechen*, 75–127., 153–162., 175–216., 252–257., 316–321., 349–376.

46 F. PFISTER, *Zur Wendung αποκειται μοι ο της δικαιοσυνης στεφανος*, in: *ZNW* 15 (1914), 94–96.

47 SCHMID: κέντρον, in: *ThWNT* 3 (1938), 662–668; BALZ: κέντρον, in: *EWNT* 2 (1982), 698.

48 Például Hós 13,14; Ézs 25,8.

49 SCHNABEL–MAIER: *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, 988.

50 Az antik mitikus világban a halál egyúttal alvilági, ill. föld alatti istenségnek vagy démonnak is számított, amely halált hoz. Vö. PERES: *Griechische Grabinschriften*, 190; WILLINGHÖFER: *Thanatos*, 9–174.

51 HOMÉROSZ: *Il.* 12,326–328; ROHDE: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube*, 239–240; Homérosznál a κῆρες a halottak lelkei (ψυχαι) is lehetnek: Homérosz, *Il.* 2,302; *Od.* 14,207; ROHDE: *Psyche* II, 81.

52 MOELLENDORFF: *Der Glaube der Hellenen I*, 264–266; PEEK: *Griechische Grabgedichte*, Akademie Verlag, Berlin 1960.

2.4. Annak a bizonyosságnak, hogy Isten előtt egyetlen ember sincs elfelejtve, egy nagyon impozáns képe az *élet könyvének* metaforája (βιβλίον/βίβλος τῆς ζωῆς: Fil 4,3).⁵³ Ez nem egyedüli kép az ószövetségi,⁵⁴ sőt a kánonon kívüli irodalomban,⁵⁵ megjelenik más újszövetségi iratokban is.⁵⁶ Eredetileg egyiptomi,⁵⁷ majd görög mitológiai képzetekben találkozunk vele.⁵⁸ Ez a hasonlat néha keveredhetett a „hépecsétes könyv” képével (Jel 4–5) is.⁵⁹ Pál apostol azt az eszkatológiai reménységét fejezi ki vele, hogy akik Jézus Krisztushoz tartoznak, a halálban nincsenek elfelejtve és nem veszítik el identitásukat.⁶⁰ Épp ellenkezőleg, Jézus ismeri és megvallja őket, magáénak tekinti őket nemcsak amikor hitet és tiszteletet fejeznek ki iránta életükben, hanem a halálban is, amikor aktív életük ellaposodik, és csak nevükben elrejtve léteznek. Az élet könyve más újszövetségi és apokaliptikus iratokban is általában a Bárányé (Jel 21,27),⁶¹ aki vérével váltotta meg őket. János például szintén az apokaliptikus irodalomnak megfelelően utal a cselekedetek könyvére is, amelyben nemcsak az emberek neve, hanem minden cselekedete és beszéde is fel van jegyezve (Jel 20,11–12). Ezek a könyvek jelentenék aztán az írásos bizonyítékot az utolsó ítéletkor (Dán 7,10), ahogyan azt Varga Zsigmond is említi: „A βιβλίον-nál is megtalálható metaforikus-spirituális és apokaliptikus értelmezés (βίβλος τῆς ζωῆς)... Az ítéletet ezeknek a »nyilvánvalóknak« az alapján hajtja végre az ítélő Úr: ez nyilvánvalóan emberi kép, földi analógia annak a kifejezésére, hogy egyetlen ember sorsának eldöntése sem történik »vaktában«, alaptalanul, tehát igazságtalanul.”⁶² Pál apostol szimbolikus beszédében azonban nem kellene feltételezni, hogy valamiféle ténylegesen létező nagy mennyei könyvtárakra gondolna a megváltottak és elkárhozottak neveivel. Valószínűleg ilyen módon akarta kifejezni azt a reménységet, hogy amint ismert minket Krisztus életünkben, úgy ismer majd halálunkban is, és minden ember identitása megmarad.

53 SATTLER: Die Bücher der Werke, in: *ZNW* 21 (1922), 44–46; PERES: Isten mennyei könyvei, in: *Vallástudományi Szemle* 3 (2007), 68–82.

54 2Móz 32,32; Zsolt 69,29; Dán 12,1; Mal 3,16. Az életről vagy a katasztrófák túléléséről az „élők könyvei” is beszélnek (Ézs 4,3), ahonnan ez a gondolat származhat, de igazi legdominánsabb leelőforrása ennek az eszkatológiai gondolatnak a dánieli apokaliptikus prófécia: CHESTER: Resurrection and Transformation, in: AVEMARIE–LICHTENBERGER (Hrsg.): *Auferstehung – Resurrection*, WUNT 135, 60; COLLINS: *The apocalyptic vision of the book of Daniel* (HSM 16), Missoula, Scholars Press for Harvard Semitic Museum, 1977.

55 Jub 19,9; etHen 47,3; ApokBar 24,1; 4Ezsd 14,35. A József és Assenet antik regény is (15,3) nyilatkozik az élet könyvével kapcsolatban. Ehhez l. HENGEL: Das Begräbnis Jesu bei Paulus und die leibliche Auferstehung aus dem Grabe, in: LICHTENBERGER (Hrsg.): *Auferstehung – Resurrection*, 165–166; BOUSSET: *Die Religion des Judentums*, 258., 353–354; BOLYKI: *József és Aszeneth*, Kolozsvár, 2006.

56 Lk 10,20; Zsid 12,23; Jel 3,5; 17,8; 20,12; 21,27.

57 GRIESHAMMER: *Das Jenseitsgericht in den Sargtexten*, II; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 161.

58 GRAF: *Eleusis*, 125; DIETERICH: *Nekyia*, 126; PAUL: Haevenly Tablets, in: *FS Th. H. Gaster*, (Janes 5), 345; MERKELBACH: Die goldenen Totenpässe, in: *ZPE* 128 (1999), 2–4.

59 Vö. REISNER: Das Buch mit den sieben Siegeln, in: *ZNW* 21 (1922), 44; GIESEN: *Symbole und mythische*, 258–260; NÖTSCHER: Himmlische Bücher, in: *RdQ* 1 (1958/59), 405–411.

60 BARTH: *Der Brief an die Philipper*, 71.

61 Tulajdonképpen minden könyv a Bárányé. Lásd BERGMEIER: Die Buchrolle, in: *ZNW* 76 (1985), 225–244.

62 VARGA: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 147.

2.5. A mennyei szférákban való mozgásról érdekes kép a *felhőkön való mozgás* metaforája (ἐν νεφέλαις: IThessz 4,16), amely egyaránt vonatkozik az Úrra⁶³ és a feltámadottak elragadására.⁶⁴ Alkalmazza Pál apostol, Lukács és a többi újszövetségi teológus,⁶⁵ hogy kifejezzék egyrészt a kiválasztottak elragadtatását és az egeken túli új világ magasságába vitelét (εἰς ἄνω),⁶⁶ valamint azt a valóságot, ahogyan például Jézus Krisztus juthatott a földről az Atya jobbára. Egy ismeretlen átjárási jelleg kifejezéséről van itt szó, amikor a halál után lehetővé válik a lelkek mozgása, amihez a felhők képét használja, hogy áthidalhatók legyenek az óriási távolságok például az ég és a föld között, miután még ez az (m)érték is szimbolikus kifejezés. A szinoptikus evangéliumokban,⁶⁷ majd az apokaliptikus irodalomban ez az *elragadtatás* kifejezése (ἀρπάζω), és egyúttal egyfajta *útja a léleknek a mennyei térségben* (Himmelfahrt: mennyei utazás), ahogyan ez a jelenség ismerős mind az Ószövetségből,⁶⁸ mind a judaista irodalomból,⁶⁹ de például a görög mitológiai síron túli elképzelésekből is.⁷⁰ A mozgó felhők (νεφέλαι), mint valami mennyei „közlekedési eszközök” és a rajtuk való utazás képe nemcsak azért volt kézenfekvő, hogy a mennyei vagy kozmikus térben levő bizonyos mozgást, amit az Úr is alkalmaz,⁷¹ megmagyarázhatta, hanem azért is, mert a felhő mint olyan, mindig titokzatos,⁷² és a magasságok elrejtését takarja, amely az emberi elképzelések előtt úgyszólván rejtett és megfoghatatlan.

2.6. Pál apostol eszkatológiai gondolkodásába mélyen beleillik a *mennyei városról* (πόλις) és a *mennyei polgárjogról* (πολίτευμα: Fil 3,20) szóló metafora is.⁷³ Pál apostol ezt a kifejezést néhány közös valóság megjelölésére használja. Szó van részben a város képéről, amely az akkori legfejlettebb római városok mintájára épülve a mennyei térségekben szituált. Ennek a képnél a paralleljei megtalálhatók a görögöknél (οὐρανία πόλις) is.⁷⁴ Pál apostol a Filippi levélben utal rá, ahol a keresztyének nehezen érvényesültek a társadalmi életben, és mint kiutasítottak, általában nem tudtak a városban polgárjogot szerezni.⁷⁵ Ezt a hiányt egyenlítette ki Pál apostol a mennyei polgárjog gondolatával, amely sokkal értékesebb lesz – a mennyei városban, ahonnan a keresztyének nem lesznek kiűzve, de meny-

63 Az ő mennybemenetelére (ApCsel 1,9) és parúziájára is (Jel 1,7).

64 MARKEN: *Der erste Brief an die Thessalonicher*, 67–68.

65 Mt 24,30; 26,64; Mk 13,26; 14,62; Lk 12,54; 21,27.

66 GIESEN: *Naherwartung des Paulus in Thess 4,13–18*, in: *SNTU 10* (1985), 124–150.

67 LOHFINK: *Die Himmelfahrt Jesu*, 147–149; FRIEDRICH: Lk 9,51, in: HOFFMANN (Hrsg.): *Orientierung an Jesus*, 48–77.

68 Zsolt 49,16; 73,24. Néha az új feléledésre vagy a feltámadásra is történik utalás. Lásd EICHRODT: *Der Prophet Hesekiel*, 353–361.

69 Vö. BEYERLE: *Die Gottesvorstellungen*, 67–76.

70 PERES: *Griechische Grabinschriften*, 180–196; HOFFMANN: *Die Toten in Christus*, NA (NF) 2. 50; PEEK: *Griechische Grabinschriften*, Nr. 391.

71 Az ószövetségi képzetek szerint Isten például Egyiptomba a felhőkön utazik (Ézs 19,1), vagy a felhőkből szekeket alkot magának (Zsolt 104,3).

72 Vö. azt a felhőt is, amely Jézust takarta el a megdicsőülés hegyén: Mt 17,5; Mk 9,7; Lk 9,34–35.

73 LOHMEYERE: *Der Brief an die Philipper*, 157–159.

74 Vö. LAERTIUS: *Vit. Phil.* 3,45; BECKBY: *Anthologia Graeca VII*, Artemis, München 1956, Nr. 109; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 120–121.

75 PERES: *Griechische Grabinschriften*, 133–141.

nyei polgárokként (πολίτης) otthonhoz való joguk lesz benne. A mennyei város és a mennyei polgárjog metaforája, amit Pál apostol már valószínűleg a keresztyén hagyományból vett át,⁷⁶ amelynek nyomai megjelennek a Zsidókhöz írt levélben (12), majd a Diognetoszhoz írt levélben (ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται),⁷⁷ tulajdonképpen azt az eszkatológiai reménységet fejezi ki, hogy a keresztyének halál utáni élete teljesen bizonyos, és hogy ennek a létnek a minősége magas szintű lesz, amilyen színvonalúnak volt feltételezhető az élet a legfejlettebb római városokban. Ez a reménység a keresztyéneknek egyúttal mély lelki védelmet és támaszt jelentett, mivel a társadalmi élet perifériájára szorítva ebben a fájdalmas diszkriminációban szükségük volt ilyen eszkatológiai látásra.

2.7. Pál apostol a halálba menő lélekről használja a *mezítelen lélek* (γυμνός)⁷⁸ képet is, amit a *levetkőzéssel* fejez ki (ἐκδύσασθαι: 2Kor 5,3). Ez a hasonlat arról a tényről szól, hogy amint az ember, ha leveti a ruháját, mezítelen, úgy a lélek is az eszkatológiai „köztes állapot”-ban leveti a testet (σάρξ),⁷⁹ hogy a halálban nélküle maradjon, vagyis mezítelen.⁸⁰ Ez a hasonlat, amely mélyen gyökerezik a görög mitológiában és a hellenista népi vallásosságban,⁸¹ Pálnál úgy egészül ki, hogy befejezést nyer a lélek *felöltözésének* (ἐπειδύσασθαι) képével. Ami azt jelenti, hogy a halál mezítelenségének ideje után a feltámadás során a lélek új, pneumatikus testet ölt magára, hogy az ember léte az eszkatológiai történésnek ebben a fázisában teljes legyen, és az embernek újra teljes identitása lehessen. Ezzel a képpel fejezi ki a lélek átmenetét vagy átváltozását (ἀλλάσσω), mint az emberi lét maradékát, egy új létformába, amelyben emberi „külsőnek” a földi minta szerint szintén feltételezett sziluettszerű és kvalitatív formája lesz (σῶμα πνευματικόν).⁸² Lehet, hogy ez összefügg az eszkatológiai lények elképzelésével, amelyek között az ember megőrzi saját antropológiai külsejét és eredetét. Ezért a halálban levő lélek „mimózis” alakjához mindenképpen hozzá kell tenni az emberi test formáját is (öltözet vagy sátor: σκῆνος), tehát a léleknek azt magára kell öltetni, hogy folytathassa életmozgásának minden funkcióját, amelyek a földi lét során érvényesültek: a testben lét a léleknek a földi dimenziókhöz szokott ember számára ismét a teljességet, az élet tökéletességét jelenti, és éppen ezt akarja kifejezni ez a szimbolika.⁸³

2.8. Ehhez a képhez Pál apostol az állatok, madarak, halak testének szimbólumát (σὰρξ κτηνῶν, σὰρξ πτηνῶν, σὰρξ ἰχθύων: 1Kor 15,39–41) is használja, amivel az egyes földi testek közötti különbséget akarja kifejezni, és így az emberi testek különbözőségét is az eszkatológiai történésben, ahogyan az különösen a judaista

76 BARTH: *Der Brief an die Philipper*, 68.

77 Dgnt 5,9. NORMANN: *Himmelsbürger auf Erden*, in: WYRWA (Hrsg.): *Die Weltlichkeit des Glaubens*, 199–229.

78 RISSI: *Studien zum zweiten Korintherbrief*, 87–92.

79 SEVENSTER: *Einige Bemerkungen*, in: *NTS* 1 (1954/55), 291–296.

80 ELLIS: *Christ and the future*, 157–160.

81 Vö. a σῶμα χιτων ψυχῆς orfikus képzetet HOFFMANN: *Die Toten in Christus*, 55; ZUNTZ: *Persephone*, 405; PEEK: *Griechische Grabgedichte*, Nr. 353.

82 PERES: *Positive griechische Eschatologie*, in: BECKER–OEHLER (Hrsg.): *Apokalyptik als Herausforderung*, 280.

83 Wendland szerint itt az új testben való elmúlhatatlanság utáni vágy kvalitatív kifejezéséről is lehet szó, mivel a régi test alá van vetve a múlhatatlanságnak, vagyis a megsemmisülésnek. Lásd WENDLAND: *Die Briefe an die Korinther*, 194.

apokaliptikában volt ismert.⁸⁴ Pál itt azt a gondolatot erősíti, hogy miként az egyes állatok, madarak teste különbözik, úgy fognak különbözni egymástól (διαφέρειν) a mennyei és a földi testek. És ahogyan a csillagok különböznek fényességükben (δόξα ἡλίου, δόξα σελήνης, δόξα ἀστέρων), úgy feltételezhető, hogy egyesek dicsősége (fény, ragyogás, a lét ragyogó intenzitása) úgy fog különbözni másokétól. Az apostol azt akarta ezzel kifejezni, hogy a feltámadott pneumatikus testek egymástól különbözni fognak εἰν δόξη,⁸⁵ vagyis a fény, ragyogás, tehát dicsőség intenzitásában,⁸⁶ aminek nyilván össze kellett fűggnie a földi életfolytatással és a halál utáni méltó „jutalom” mértékével.

2.9. Pál apostol eszkatológiájában a test megnevezésére, amely más, mint amit itt a földi életben viseltünk, megjelenik a *sátor* vagy *sátorház* képe (σκηνή: 2Kor 5,1–2), amely az örök hajlék egyfajta kifejezése,⁸⁷ *domus aeterna*.⁸⁸ Ez szorosan összefügg az ószövetségi⁸⁹ és a keleti⁹⁰ gondolkodással, amelyekben lehetséges a halál utáni létforma megközelítése eszkatológiai vonalon és térben,⁹¹ amely a hádeszbe⁹² vagy a pozitív szférákba szituálható. Ezt a metaforát használja János is.⁹³ Pál apostol teológiájában ez az új, pneumatikus testet jelenti, mint a lélek hajlékát.⁹⁴ Ez hivatkozás a halál utáni élet módjára,⁹⁵ amikor definiálható, és valami módon testben megragadható lesz az emberi létforma, miközben az emberi létezés lényege a lélek forrásában marad, amelynek folytonossága a halálban megmarad, és a pneumatikus test (σῶμα πνευματικόν), mint mennyei sátor teljeseedik ki a lélek számára, hogy elérhesse a teljességet.

84 A judaista apokaliptikában a megdicsőült testét hasonlították az angyalokhoz, a naphoz, a fénylő csillagokhoz. Lásd VOLZ: *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinden*, 397–401.

85 i. m., 396–398.

86 A judaizmusban a megváltottak testi állapotának kifejezésére a δόξα és a φῶς (gloria; glorificari – salvári) terminológiai meghatározás szolgált, ami egyszerűen a megváltás és megdicsőülés állapotát fejezte ki (Bar 15,8; 51,16; 54,15; 48,49; 66,7; Ezsdr 7,95–98; 9,31). Lásd i. m., 392., 397.

87 RISS: *Studien zum zweiten Korintherbrief*, 73–87; KLAUCK: *Himmlisches Haus*, 5–35.

88 STOMMEL: *Domus Aeterna*, in: *RAC* 4 (1959), 109–128.

89 TUSSAY: *Eschatológikus hit az Ószövetségben*, Miskolc, 1943.

90 STROBEL: *Der Begriff des Hauses*, in: *ZNW* (1965), 91–100.

91 A halál utáni élet ókori képzetei legtöbbször térbeliek, mivel a tér nélküli élet az árnyak képzetét sugallja (vö. például Homérosz *Nekyia*-leírását és az ott lappangó lelkek árnyait. Lásd HOMÉROSZ: *Odüsszeia* II; DIETERICH, *Nekyia*, 19–21; SCHMIDT: *Die Erklärungen zum Weltbild Homers*, 105–107. Ez nem nyújt teljes életet, hanem csak vegetációs létet, ahogy erről az Ószövetség is tud (például a Zsoltárok), vagy más antik síron túli képzetek regélnek. Lásd PERES: *Griechische Grabinschriften*, 99., 141–143.

92 Az ókori mitológiákban a hádesz a halottak házának számított (οἶκος), vagy olyan helynek, ahol a halottak hajlékai vannak (δῶμοι): GÖRG: *Ein Haus im Totenreich: Jenseitsvorstellungen in Israel und Ägypten*, Düsseldorf, Patmos Verlag, 1998. Ez összefüggött azzal is, hogy ahogy a halottakat rakták a sírba, amely a test és a csontok számára „szálláshelynek” számított, ezzel együtt keletkezhetett az a képzet is, hogy a lélek számára is van hajlék, mivel az nem maradhatott a sírban. Lásd KLAUCK: *Himmlisches Haus*, 12–14.

93 GUNDRY: *In my Father's House*, in: *ZNW* 58 (1967), 68–72.

94 A sátor mint a lélek testi hajlékának képe, amelyet a lélek egyszer elhagy, előfordul a görög filozofisztikus gondolkodásban (vö. a 2Pt 1,13–14-ben található tradíciót), és az Ószövetségben is (Ézs 38,12). Lásd WENDLAND: *Die Briefe an die Korinther*, 194.

95 ELLIS: *Christ and the future*, 154–157; HOFIUS: *Das „erste” und „zweite” Zelt*, in: *ZNW* 61 (1970), 271–277.

2.10. Talán az egyik legdöntőbb eszkatológiai jellemző maga az *Isten országa* kifejezés (Rm 14,17; 1Kor 4,20; 6,9; 1Kor 15,50; Gal 5,21; Ef 5,5; Kol 4,11; 1Thessz 2,12; 2Thessz 1,5; 2Tim 4,1.18), amely Pál apostol eszkatológiájában néhányszor a *Fiú országa* vagy *Krisztus országa* változatban is megjelenik (Ef 5,5; Kol 1,13). Maga az Isten országa rendkívül meghonosodott kifejezés a korai judaizmus irataiban,⁹⁶ valamint az egész újszövetségi felfogásban; azonban el kell ismernünk, hogy nagyon problematikus. A görög mitologikus sírfeliratok az istenek és a boldogok helyét *gyönyörű* (ιερός χώρος) vagy *szent helyként*,⁹⁷ az *istenek helyeként* (χώρος μακάρων)⁹⁸, ill. a *boldog istenek tere/térségeként* (μακάρων δάπεδοι)⁹⁹ említik. Ebbe tartozik *Zeusz birodalma* (δάπεδον Ζηνός)¹⁰⁰, az *istenek levegőbeli szférája* (ἀήρ μακάρων),¹⁰¹ ugyancsak az *istenek éterje* (αἰθήρ μακάρων),¹⁰² *Zeusz udvarai* (Διὸς αὐλαί),¹⁰³ a *boldogok szigete* (νηῖος μακάρων),¹⁰⁴ a boldogok lakóhelye (ἔδος μακάρων),¹⁰⁵ a boldogok tere vagy „ligete” (πεδίον μακάρων), az *olümposzi fennsíkok* (πλησίον Ὀλύμπου), de leginkább megközelíti ezt az országot a görög κλήρος ἀθανάτων gondolata,¹⁰⁶ ami lehet a *halhatatlanok birodalma*, az istenek földje vagy az *istenek országa*, ami egyfajta királyságtípusra utal.¹⁰⁷ Mindenképpen a görögök mennybéli (οὐρανός) térséget értenek alatta, amely helyileg és térbelileg meghatározható, ahova haláluk után a kegyesek (εὐσεβέες) felszállnak. A keresztyén teológiában az Isten országáról bizonyosan csak azt lehet állítani, hogy erősen eszkatologikus töltése van, amivel Isten jelenlétének bizonyos formája jut kifejezésre. A valóságban ez a szimbolikus kifejezés kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy miképp értsük ma helyesen: mint behatárolható lokalitást? Vagy mint társadalmi berendezkedést, de melyet: antik, középkori vagy akár jelenkori? Néhány fordítás inkább a *birodalom* kifejezést javasolja, ami bizonyára nem az abszolút helyes megjelölése ennek a területnek. Érezzük, hogy az Isten országa kép *teret* és *közösséget* is akar jelenteni, amelyben Istennek van domináns helye, és amelyben az Ő elvei érvényesülnek (például igazságosság, szeretet, irgalmasság stb.). Ezért használja Pál apostol is eszkatológiai szókészletében, minthogy közérthető képet jelentett az akkori társadalom mintája szerint.

96 VÖ. CAMPONOVO: *Königtum, Königsherrschaft*, 437–438.

97 HOFFMANN: *Die Toten in Christus*, 52; PEEK: *Griechische Grabgedichte*, Nr. 322.

98 MERKELBACH–STAUBER (Hrsg.): *Steinepigramme aus dem griechischen Osten II*, München, 1998, Nr. 10/02/1-1; MAREK: *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, 206, Nr. 78; PERES: *Griechische Grabinschriften*, 218.

99 FRÄNKEL: *Die Inschriften von Pergamon II*, Berlin, 1895, Nr. 576; WILHELM: *Zu griechischen Epigrammen*, in: *BCH* 29 (1905), 414–415, Nr. 8; MERKELBACH–STAUBER (Hrsg.): *Steinepigramme aus dem griechischen Osten I*, Nr. 06/02/32.

100 BECKBY: *Anthologia Graeca VII*, Nr. 109.

101 COUGNY: *Anthologia Palatina III*, 2, Paris, 1927, Nr. 620.

102 i. m., Nr. 567.

103 KAIBEL: *Epigrammata Graeca*, Hildesheim, 1965, Nr. 288.

104 PEEK: *Griechische Grabgedichte*, Nr. 399; KAIBEL: *Epigrammata Graeca*, Nr. 649.

105 PEEK: *Griechische Vers-Inschriften I*, Nr. 909.

106 BECKBY: *Anthologia Graeca VII*, Nr. 587.

107 PERES: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 109–110.

Folytathatnánk Pál apostol szimbolikus eszkatológiai nyelvének boncolgatását. Bizonyára érdekes lenne megemlíteni a többi témát, mint például a *halál* mint *ellenség*, vagy a *láb zsámolya* (1Kor 15,25–26), a *halottak zsengéje* (1Kor 15,23), *mag-vetőmag* (1Kor 15,36–38) mint az önnön halálba adásnak és újra életre kelésnek a képe, *utolsó harsonaszó* (1Kor 15,52), eszkatológiai idő – mint a *tolvaj éjjel* (1Thessz 5,2–3), Krisztus *ítélőszéke* (2Kor 5,10; 1Kor 4,4–5; Rom 2,6.16; 14,10; Ef 6,8),¹⁰⁸ a *visszatartó*- τὸ κατέχων - ὁ κατέχων (2Thessz 2,6–7), az *első és második Ádám* (1Kor 15,22.45–49), a *világosság fiai* (1Thessz 5,8), az *ördögök pohara* – az *ördögök asztala* (1Kor 10,20–21) stb. Azonban ez a néhány példa is világosan mutatja, milyen módon fejezi ki magát Pál apostol, és milyen eszkatológiai igazságokat akart metaforikus kifejezéseivel elmondani.¹⁰⁹

3. Pál apostol metaforikus beszédének és szimbólumainak eredete

Pál apostol metaforikus beszédének és szimbólumainak elemzésénél szükségszerűen keressük azok eredetét.

3.1. Az Ószövetség vizsgálatánál, amelynek szövegén nőtt fel Pál, láthatjuk, hogy az apostol teológiai nyelvezetében az általa használt kifejezések nagy része az Ószövetség teológiájából és terminológiájából való¹¹⁰ akkor is, ha gyakoriságuk főleg az Ószövetség utolsó könyveiben, Dániel, Zakariás és Malakiás próféta könyvében jelentkezik. Néhány kép megtalálható még a Zsoltárookban, Ezsaiás és Ezékiel prófétánál: a halál mint alvás, (Isten) élet-könyve, mozgás a felhőkön, új (mennyei) város, csillagok jelei, az Úr nagy napja mint eszkatológiai idő (úgy jön, mint a tolvaj), az ember Fiának ítélőszéke stb.

3.2. Kétségtelen, hogy Pál eszkatológiai szókészletének jelentős része az akkori *zsidóság* terminológiáját és képi, illetve gondolatvilágát, valamint apokaliptikus látomásait tükrözi.¹¹¹ Pál ugyan nem bocsátkozik apokaliptikus borzalmak leírásába, sőt ellenkezőleg: igyekszik a környezete sok eszkatológiai elemét mérsékelten apokaliptikátlanítani,¹¹² de reflexióiból egyértelmű, hogy ismeri ezeket, és az akkori apokaliptikus hagyományban otthonos.¹¹³

108 VÖ. WENDLAND: *Die Briefe an die Korinther*, 197; STUHLMACHER: *Der Brief an die Römer*, 44–46; SYNOFZIK: *Die Gerichts- und Vergeltungsaussagen bei Paulus. Eine Traditionsgeschichtliche Untersuchung*, (GThA 8), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.

109 Nem kizárt, hogy néha mintha maga Pál apostol is belekeveredne saját szimbólumaiba, és így itt-ott a valóságot képletes képként adja, máskor meg a képeket valóságnak sejteti. Talán azért teszi ezt, hogy hangsúlyozza, hogy a felhőzött fogalmaknak komoly teológiai súlya van, s ezért figyelmeztetésként kell szolgálniuk. Ilyen példának számíthat valószínűleg az Úr asztalának és a démonok asztalának képe is (τράπεζα κυρίου - τράπεζα δαίμονιων). Lásd WOLFF: *Der erste Brief des Paulus an die Korinther I*, 55–57.

110 BERG: *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament*, in: GERHARDS (Hrsg.): *Die grössere Hoffnung*, 28–58; KLOFFENSTEIN: *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament*, Herbst, 1992; BÜHLER: *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament*, (Akzessarbeit), Bern, 1992; LEICHT (Hrsg.): *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament*, (BuK 61.1), Stuttgart, Katholische Bibelwerk, 2006.

111 BOUSSET: *Die Religion des Judentums*, 279.

112 BAUMGARTEN: *Paulus und die Apokalypsik*, 227–243.

113 FREY: *Das Judentum des Paulus*, in: WISCHMEYER (Hrsg.): *Paulus: Leben*, 25–26.

3.3. Pál apostol gondolkodásának és eszkatologikus kifejezőmódjának megítélésénél nem védhetjük ki azt a feltételezést, hogy nem ismerte volna azt az *antik misztikus rétorikát*, amit korábban használtak az antik görög-római vallás mitikus gondolkodásában. Az antik vallásoknak is megvolt a maguk eszkatológiája, amelynek kifejezőmódja szintén tele volt szimbólumokkal. Amint láttuk, jórészt ugyanazokról a kifejezési formákról van szó, mint Pálnál és a zsidó teológiában, természetesen más tartalommal. Homérosz,¹¹⁴ Hesziodosz, Püthagorasz, Pindaros,¹¹⁵ az orfizmus, a platonizmus és a keleti kultuszok szinkretizmusa¹¹⁶ jó forrásul szolgáltak a kor eszkatológiai elképzeléseinek formálásában, amelyekhez a zsidó gümnasziumok, maguk a rabbik és a hellenizált papok is nyúltak. Ezeknek az irányzatoknak a szótára keveredett, és egyúttal választékot kínált a transzcendens világban, a halálban, a túlvilágon végbemenő titokzatos történések kifejezéséhez. Pál apostol is korának gyermeke volt. Ezért, figyelemmel kísérve eszkatológiai nyelvezetét, nem titkolhatjuk annak terminológiai összefüggéseit saját korával.¹¹⁷

3.4. Kérdéses marad, mennyire lehet feltételezni, hogy Pál apostol szóhasználatában megjelennek az *eszkatológiai reménység őskeresztyén szimbólumai* is. Tény, hogy az őskeresztyén gyülekezetek teológiája már Pál apostol előtt elkezdett kialakulni. Liturgikus szövegek, himnuszok, sajátos eszkatológiai formulációk keletkeztek, amelyek keresztény környezetben jöttek létre vagy adaptálódtak a parúziahit entuziasztikus jellegének és az őskeresztyén proféták működésének köszönhetően, ahogy arra már Ernst Käsemann¹¹⁸ rámutatott. Feltételezhető, hogy amikor Pál apostol ebbe a folyamatba belépett, a keresztény teológiával és az Úr Jézus közeli visszajövetelére vonatkozó eszkatológiai irányultsággal az eszkatológiai szótárt is átvette, mellékljelentéseivel együtt.¹¹⁹ Ez az állítás ugyan nehezen bizonyítható, de logikus és valószínű.

4. Pál eszkatológiai metaforáinak dekódolása

Az apostoli levelek mai olvasása és magyarázata során feltétlenül felbukkan a kérdés, hogyan kell érteni Pál apostol eszkatológiai kijelentéseit: milyen mértékben kell szó szerint érteni, vagy keressük bennük a szimbolikus képeket és metaforikus kifejezéseket, amelyek csupán ezeknek az elemeknek a segítségével szólhatnak mélyebb valóságról, és amelyek kép nélküli, absztrakt szövegekkel nem lennének jól kifejezhetőek.

114 Érdekes, hogy Homérosz műveiben is mintegy 180 példázat, hasonlat, szimbolikus kép vagy metaforikusan kifejezett történet található. Lásd HEITSCH: *Die homerische Gleichnisse*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977. Vö. SCHMIDT: *Die Erklärungen zum Weltbild Homers*, München, 1976.

115 LOYD: Pindar and the Afterlife, in: *Greek Epic, Lyric, and Tragedy*, 80–109.

116 REITZENSTEIN–SCHAEFER: *Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland* (SBW 7), Leipzig-Berlin, B. G. Teubner, 1926; LATTE: *Die Religion der Römer und der Synkretismus der Kaiserzeit*, (RgL 5), Tübingen, Mohr Siebeck, 1927; SIMON: *Zur Problem des Jüdisch-Griechischen Synkretismus* (ZRHT), 1975.

117 Vö. GLOCKMANN: *Homer in den frühchristlichen Literatur bis Justinus* (TUGAL 105), Berlin, Akademie-Verlag, 1968.

118 KÄSEMANN: Eine Apologie, in: *Exegetische Versuche und Besinnungen I*, 135–157.

119 BAIRD: Hermeneutical View of Pauline Eschatology, in: *NTS* 17 (1971), 314–327.

Igaz, hogy Pál apostol metaforáinak pluralitása és összehasonlítása során szükséges arra a következtetésre jutnunk, hogy ezeket nem lehet szó szerint venni, mert *sokféleségük* teljesen felaprítaná az eszkatológiai színteret, és magyarázatuk is kölcsönös ellentmondásokba, esetleg megmagyarázhatatlan és logikátlan következtetésekre jutna.

A további ok, ami arra késztet, hogy Pál apostol eszkatológiai kifejezéseit szimbolikusan értelmezzük, a *párhuzamok és analógiák*, amelyek más vallásokban és eszkatológiai rendszerükben ugyancsak megjelennek. Amint tudjuk, az apostoli egyház és Pál számára ezek nemcsak az ószövetségi és judaista-zsidó források,¹²⁰ hanem a görög-rómaiak¹²¹ és az iráni párszizmusiak¹²² is. Azonban minden értelmezésnek vagy szinkretizmusnak ahhoz a felismeréshez¹²³ kell vezetnie, hogy az idegen elemek csak segéd kifejezőeszközök lehetnek, nem pedig szó szerinti valóság, és ez mindenestre óvatosságra is késztet, ahol tekintettel kell lenni a vallási-történelmi, szociális-társadalmi és pszichológiai jelenségekre, amelyek az ilyen képek hátterében állnak.

Ebben az irányban segítségünkre lehet a szimbolikus és mitikus képek összegző definíciója, ahogyan azt Heinz Giessen¹²⁴ közli, aki ugyan a Jelenések könyve teológiai értelmét keresve szentel ennek a problematikának figyelmet, következtetései azonban az egész Újszövetségre jellemzőknek tekinthetők. Mi szabadon, saját szempontjaink szerint, más csoportosításban és értékelésben közöljük őket.

1. A szimbólumok és metaforák valami jellemzőt akarnak hangsúlyozni. Soha nem fejezik ki azonban a teljes valóságot, csak annak néhány fontosabb szempontját.
2. A metaforákat és szimbólumokat saját történelmi összefüggéseik alapján kell magyarázni, amelyekben keletkeztek és amelyekről elsősorban szólnak. Tradíciójuk helyes feltárásával idő feletti jelentőségre lehet belőlük következtetni.
3. Képeik ezért módosulhatnak, és nyitottaknak kell lenniük az asszociációra. Mivel a szimbólum és metafora sosem fejezhető ki adekvát szavakkal, azért nem is lehet több, mint hasonlat és a képekre való utalás.¹²⁵
4. A szimbólumok és a metaforák különböző környezetben és időben változnak. Valamikor teljesen elvész eredeti értelmük, vagy szándékosan is átalakulhatnak, vagy kiegészülhetnek, elmélyülhetnek vagy még inkább titokzatossá válhatnak.

120 WILDER: The Nature of Jewish Eschatology, in: *JBL* (1931), 201–206.

121 ENGMANN: *Untersuchungen zur Sepulkralsymbolik der späteren römischen Kaiserzeit* (JAC Erg.-Bd. 2), Münster, Aschendorff, 1973.

122 Bizonyos hatást gyakorolhatott a korai kereszténységre a párszizmus is, talán a judaizmuson keresztül. Lásd CASTLER: Parsism in Judaism, in: Hastings: *Encyclopaedia of Religion*, vol. IX, 2–5. 637–640; WESENDONK: *Das Weltbild der Iranier*, 166–182.

123 SELLIN: Frühes Christentum und Synkretismus in der antiken Stadt, in: Heumann (Hrsg.) *Stadt ohne Religion? Zur Veränderung von Religion in Städten* (Religion in der Öffentlichkeit 7), 151–162.

124 GIESEN: *Symbole und mythische Aussagen*, 255–258.

125 Így nézhetek ki például Jézus példázatai is. Lásd BLOMBERG: *Interpreting the Parables*, 288–325. Közel állhattak a korabeli rabbik példázataihoz. Vö. FIEBIG: Jüdische Gleichnisse, in: *ZNW* (1909), 301–306.

5. A szimbólumok és metaforák egy adott csoport érintkezési eszközeivel kerülnek kifejezésre. Akik nem tartoznak hozzá, rendszerint nem értik. Azért is keletkeznek és használatosak, hogy titkot rejtessenek, ami a beavatottaknak ismert, de a külső emberek számára rejtett vagy értelmetlen marad. Ezért a terjeszkedő és üldözött egyház drámai időszakában keletkezett bibliai szimbólumok és metaforák telítve vannak a transzcendenciával, és közel áll hozzájuk az apokaliptika,¹²⁶ mivel képeik látomásban könnyebben kifejezhetők, mint szavakkal. Mivel nehezebben „fordíthatók le”, értelmezésük csupán valamiféle segítség lehet képeik megértésében.
6. A szimbólumok és metaforák általában a közeli környezetből kerülnek átvételre, majd kapnak hasonló vagy új értelmezést.¹²⁷ Többnyire nem szó szerint és nem teljes jelentésükkel, de úgy meghonosodnak, hogy figyelembe veszik új használói helyzetét, akik szükségük szerint változtatják és módosítják őket.¹²⁸
7. Henz Giesen szerint feltételezhető, hogy a metaforák mögött mítoszok rejlenek,¹²⁹ ha például a használójuk ezt a tényt alig, vagy egyáltalán nem is veszi figyelembe. Ezért az alkalmazott szimbólumok és metaforák nem kell, hogy új használóikat emlékeztessék eredeti mitológiai értelmükre. Sokkal inkább adnak értelmet az új összefüggésnek.
8. A szimbólumokat és metaforákat az a társadalom hivatalosítja és „kanonizálja”, amely azokat mindenki számára ugyanabban az értelemben használja. Az egyéni, elkülönült szimbólumok, amelyek nem kapcsolódnak a társadalom/közösség életéhez vagy helyzetéhez, elvesztik értelmüket, és az adott társadalom számára érthetelenné és életképtelenné válnak.
9. Az újszövetségi szerzők esetében a szimbólumoknak és metaforáknak teológiai üzenetük is van, ami nem kitalált, hanem éppen ilyen módon hirdetik mint Jézus Krisztus üdvüzenetét és az Isten akaratát, amelyet közösségük jól értett.
10. A szimbólumok és metaforák az Újszövetségben így válnak a keresztyének bizonyos csoportja kommunikációs eszközévé, és fontos teológiai kérügmá hordozójává, aminek megfejtése az adott eszkatológiai kontextusban a mindenkori egyház feladata marad.

126 MARCUS–SOARDS (ed.): *Apocalyptic and the New Testament. Essays in honor of J. Louis Martyn.* (JSNT Suppl. 24), Sheffield, JSOT Press, 1989; HABEL–BALABANSKI: *Earth story in the New Testament and apocalyptic*, Sheffield, Academic Press, 2002.

127 Vö. a paradicsomban való élet képzetét, amely az ókori síron túli élet szimbolikus képzeteinek talán a leg-sajátosabb toposza. Lásd DELUMEAN: *History of Paradise*, 1–70., 175–185; LUTTIKHUIZEN: *Paradise Interpreted. Representations of Biblical Paradise in Judaism and Christianity*, Leiden, Brill, 1999.

128 Vö. például az ószövetségi szövegek idézeteit az újszövetségi iratokban!

129 STAERK: *Der eschatologische Mythos*, in: *ZNW* 35 (1936), 83–95.

Tehát ennek a meggondolásnak az alapján arra az eredményre jutunk, hogy az apokaliptikusok és Pál apostol szókészletében megjelenő képeket, illusztrációkat, hasonlatokat, példázatokot és szófordulatokat meg kell fejteni, dekódolni és megmagyarázni, és olyan metaforikus beszédként kezelni, amelynek az adott korban az volt a küldetése, hogy parenetikusan erősítse a keresztyén közösséget veszélyeztetettségében, szervezési nehézségeiben a gyülekezeti élet formálódása során, valamint a zsidó-pogány környezettel való teológiai párbaj szorításában, amiben mérhetetlenül nehezítette helyzetüket a parúzia késése.¹³⁰ Nem csoda, hogy Pál apostol is kénytelen volt módosítani némely eszkatológiai gondolatát, és hozzáigazítani az adott helyzethez, és környezete gondolkodásának szintjéhez mérten fejezni ki magát¹³¹ – anélkül, hogy teológiailag valamit is szinkretizált volna.

Ahogy már a bevezető részben jeleztük, Pál többnyire a jövő dolgairól akart beszélni, és olyan egyedülálló dolgokról, amelyek nehezen voltak közölhetők, miután „szem nem látta, fül nem hallotta, ember szíve meg sem sejtette” azokat. Manapság ezeknek a metaforikus kifejezéseknek az eltávolítása során feltárhathatjuk *Pál újszövetségi eszkatológiájának egyfajta magját*, amely alapkö lesz és marad számunkra anélkül, hogy további szimbolikamentes és metaforamentes magyarázatára lenne szükség, és ez a lényeg: „Krisztussal leszünk”,¹³² másképp: $\sigma\upsilon\nu \chi\rho\iota\sigma\tau\acute{\omega}$ εἶναι (Fil 1,23).¹³³ Ez a vallomás, amely a Krisztusban való életből fakad (ἐν Χριστῷ), és egyúttal mély krisztológiai kijelentés az eszkatológia és az apokaliptika összefüggésében¹³⁴ is, üdvösségünk legmagasabb célja, a maximálisan pozitív eszkatológiai jövőnkbe vetett hitünk legbizonyosabb meggyőződése,¹³⁵ amit Pál apostol szerint (Fil 4,5) minden keresztyén forrón és örömteli reménységgel várjon (*conditio christiana*).¹³⁶ Minden további szó kép, amely változhat, színeződhet és fakulhat, a kor lelkülete és logikája szerint alakulhat. Ez a hitvallás azonban minden eszkatológiai kifejezés legbiztosabb pontja marad a legváltozatosabb metaforikus beszédek világában is.

130 GRÄSSER: *Das Problem der Parusieverzögerung in den Synoptischen Evangelien und in der Apostelgeschichte* (Beiheft ZNW 22), Berlin–New York, 1957; SINT: Parusie-Erwartung und Parusie-Verzögerung, in: *ZkTh* 86 (1964), 47–79; ERLEMANN: *Naherwartung*, 250–252.

131 ROLLIS: Greco-Roman Slave Terminology, in: KENT (Hrsg.): *Seminar Papers 198*, 100–110.

132 LOHMEYER: $\Sigma\upsilon\nu \chi\rho\iota\sigma\tau\acute{\omega}$, in: SCHMIDT (Hrsg.): *Festgabe für Adolf Deissmann*, 218–257; SCHWEIZER: Die ‚Mystik‘ des Sterbens, in: *EvTh* 26 (1966), 239–257; TANNEHILL: *Dying and Rising with Christ. A Study in Pauline Theology* (BZNW 32), Berlin, Verlag Alfred Töpelmann, 1966.

133 Esetleg $\sigma\upsilon\nu \kappa\upsilon\rho\iota\acute{\omega}$ ἐσόμεια (IThessz 4,17) vagy $\sigma\upsilon\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\omega}$ ζήσωμεν (IThessz 5,10). SILBER: *Mit Christus leben. Eine Studie zur paulinischen Auferstehungshoffnung*, 86–88; OTTO: *Die mit $\sigma\upsilon\nu$ verbundenen Formulierungen im paulinischen Schrifttum*, (Diss. Maschinenschrift), Berlin, 1952.

134 MÜLLER: Apokalyptik im Neuen Testament, in: uő. (Hrsg.): *Christologie und Apokalyptik*, 268–290.

135 HAUPE: *Der erste Brief des Paulus an die Thessalonicher*, 87.

136 WISCHMEYER: Themen paulinischer Theologie, in: uő. (Hrsg.): *Paulus: Leben*, 296.

5. A metaforikus kifejezések transformációja – Pál értelmezése és interpretációja a 21. században

Befejezésül még röviden foglalkozhatunk a metaforikus kifejezések átalakításával. Eddig szerettük volna megragadni az eszkatológiai víziók kifejezésmódját, egyúttal követtük ezeknek a metaforikus kifejezéseknek a születését, amelyek segítenek Pál apostol teológiájának megértésében. Éppen ennek a kutatásnak a során tudatosítjuk, hogy milyen folyamat mehetett végbe az apokaliptikus víziók keletkezésénél és meghonosodásánál.¹³⁷ Feltételezhetjük, hogy az eszkatológiai metaforák keletkezésével jön létre az a hagyomány, amely ezeket a metaforákat alkalmazza, kiegészíti, kiszínezi, aktualizálja és tovább hagyományozza.¹³⁸ Így lehetett ez Pál előtt, és aztán az eredetileg zsidó környezetében, de később a gyülekezetekben is, amelyekben bizonyos időt eltöltött. Így megtudhatjuk, hogy az eszkatológiai szövegek, valamint az eszkatológiai látomásokkal kapcsolatos problémák különösen Korinthusban, Tesszalonikában, Filippiben, majd missziói útja során Athénban jelentek meg. Jogosan gondolhatjuk, hogy a Pál előtti teológiai formulációk leginkább Antiókiában érvényesülhettek – Klaus Berger szerint¹³⁹ –, ami Pál számára bizonyos lelki támaszpont volt. Talán ott történt a teológiai gondolatok legaktívabb transzformálása Pál előtt. Pál mint apostol, onnan szokott elindulni, és oda érkezett vissza. Ezért ez a hely lehetett az eszkatológiai reménységnek, szóbeli és képes terminológiájának a legaktívabb transzformátora.

Teljes mértékben tudatosítjuk, hogy Pál változatlanul aktuális, és hogy a teológiai megismerés alapjául szolgálhat számunkra: milyen fontos feldolgozni a teológiai problémákat a jelen gondolkodás szintjén, és hogy a teológiai gondolkodást fontos úgy értelmezni, hogy folyamatosan aktuális és élő legyen.

Irodalom

- BACHOFEN, J. J.: *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten* (JJBGW 4), Basel, Schwabe, 1954.
- BAIRD, W.: Hermeneutical View of Pauline Eschatology, in: *NTS* 17 (1971), 314–327.
- BALZ, H.: κέντρον, in: *EWNT* 2 (1982), 698.
- BARTH, G.: *Der Brief an die Philipper* (ZBK NT 9), Zürich, Theologischer Verlag, 1979.
- BAUMGARTEN, J.: *Paulus und die Apokalyptik. Die Auslegung apokalyptischer Überlieferungen in den echten Paulusbriefen* (WMANT 44), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1975.
- BECKBY, H.: *Anthologia Graeca* VII, München, Artemis, 1956.
- BERG, W.: Jenseitsvorstellungen im Alten Testament mit Hinweisen auf das frühe Judentum, in: Gerhards, A. (Hrsg.): *Die grössere Hoffnung der Christen: eschatologische Vorstellungen im Wandel* (QD 127), Freiburg im Breisgau, Herder, 1990, 28–58.
- BERGER, K.: *Theologiegeschichte des Urchristentums. Theologie des Neuen Testaments* (UTB), Tübingen – Basel, Francke Verlag, (1994)²1995.

137 GRUNDMANN: Überlieferung und Eigenaussage, in: *NTS* 8 (1962), 12–26.

138 MÜLLER: *Der Traditionsprozess im Neuen Testament*, Basel-Wien-Freiburg, Herder, 1982.

139 BERGER: *Theologiegeschichte des Urchristentums*, 209–211.

- BERGMEIER, R.: Die Buchrolle und das Lamm (Apc 5 und 10), in: *ZNW* 76 (1985), 225–244.
- BEYERLE, S.: *Die Gottesvorstellungen in der antik-jüdischen Apokalyptik* (SJSJ 103), Leiden-Boston, Brill, 2005.
- BLECH, M.: *Studien zum Kranz bei den Griechen* (RVV 38), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1982.
- BOLYKI, J.: *József és Aszeneth*. Fordítás görögből, bevezetéssel, tanulmányokkal, lábjegyzetekkel, Kolozsvár, 2006.
- BOUSSET, W.: *Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter*, (HNT 21), Tübingen, Mohr Siebeck, (31926) 1966.
- BREMMER, J. N.: *The rise and fall of the afterlife*, London, Routledge, 2002.
- BÜHLER, K.: *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament* (Akzessarbeit), Bern, 1992.
- BULTMANN, R.: *Der zweite Brief an die Korinther* (KEK), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976.
- BULTMANN, R.: *Der Stil der paulinischen Predigt und die kynisch-stoische Diatribe* (FRLANT 13), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984.
- CAMPONOVO, O.: *Königtum, Königsherrschaft und Reich Gottes in den frühjüdischen Schriften* (OBO 58), Freiburg – Göttingen, Universitätsverlag, 1984.
- CASTLER, M.: Parsism in Judaism, in: Hastings, J.: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. 9, New York, 1958/59, 2–5.637–640.
- CHESTER, A.: Resurrection and Transformation, in: Lichtenberger, F. A. – H. (Hrsg.): *Auferstehung – Resurrection*, WUNT 135, Mohr Siebeck, Tübingen, 2001, 60.
- CLASSEN, C. J.: Paulus und die antike Rhetorik, in: *ZNW* 82 (1991), 1–33.
- COLLINS, A. Y.: *The Combat Myth in the Book of Revelation* (HDR 9), Missoula, Scholars Press for Harvard theological review, 1976.
- COLLINS, J. J.: *The apocalyptic vision of the book of Daniel* (HSM 16), Missoula, Scholars Press for Harvard Semitic Museum, 1977.
- COUGNY, E.: *Anthologia Palatina* III, Vol. 2., Paris, Firm. Didot, 1927.
- CRAIG, L. B.: *Interpreting the Parables*, Illinois, Inter Varsity Press, 1990.
- CUMONT, F.: *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, Geuthner, 1966.
- DELUMEAN, J.: *History of Paradise. The Garden of Eden in Myth and Tradition*, New York, The Continuum Publishing Company, 1995.
- DIETERICH, A.: *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 31969.
- EBENER, D.: *Euripides: Tragödien*, Bd. II., (SQAW 30.2), Berlin, Akademie Verlag, 1975.
- EICHRODT, W.: *Der Prophet Hesekiel* (ATD 22), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.
- ELIADE, M.: *Ewige Bilder und Sinnbilder: über die magisch-religiöse Symbolik* (Insel-Taschenbuch 2512), Frankfurt am Main, Insel-Verlag, 1998.
- ELLIS, E. E.: *Christ and the future in New Testament history* (Suppl. NT 97), Leiden – Boston – Köln, Brill, 2000.
- ENGMANN, J.: *Untersuchungen zur Sepulkralsymbolik der späteren römischen Kaiserzeit* (JAC Erg.-Bd. 2), Münster, Aschendorff, 1973.
- ERLEMANN, K.: *Naherwartung und Parusieverzögerung im Neuen Testament* (TANZ 17), Tübingen, Francke Verlag, 1995.
- FARNELL, L. R.: *Greek hero cults and ideas of immortality*, Oxford, Clarendon Press, 1970.

- FASCHER, E.: *Der erste Brief des Paulus an die Korinther* (ThHK NT 7/I), Bd. I., Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1980.
- FENSKE, W.: *Die Argumentation des Paulus in ethischen Herausforderungen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- FIEBIG, P.: Jüdische Gleichnisse der neutestamentlichen Zeit, in: *ZNW* (1909), 301–306.
- FRÄNKEL, M.: *Die Inschriften von Pergamon*, Bd. II., Berlin, Spemann, 1895.
- FREDE, D.: *Platons Phaidon: Der Traum von der Unsterblichkeit der Seele*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.
- FREY, J.: Das Judentum des Paulus, in: Wischmeyer, O. (Hrsg.): *Paulus: Leben – Umwelt – Werk – Briefe* (UTB 2767), Stuttgart, Francke Verlag, 2006, 5–43.
- FRIEDRICH, G.: Lk 9,51 und die Entrückungschristologie des Lukas, in: Hoffmann, P. (Hrsg.): *Orientierung an Jesus. Zur Theologie der Synoptiker*, FS Josef Schmid, Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1973, 48–77.
- FÜGLISTER, N.: Die Entwicklung der universalen und individuellen biblischen eschatologie in religionshistorischer Sicht, in: Dexinger F. (Hrsg.): *Tod – Hoffnung – Jenseits* (RWK 4), Wien – Freiburg – Basel, 1983, 17–35.
- GANSCYNIEC, KRANZ, in: *RE* 11/22 (1922), 1588–1607.
- GIESEN, H.: „Das Buch mit sieben Siegeln“. Bilder und Symbole in der Offenbarung des Johannes, in: *Bibel und Kirche* 39 (1984), 59–65.
- GIESEN, H.: Naherwartung des Paulus in *Thess* 4,13–18, in: *SNTU* 10 (1985), 124–150.
- GIESEN, H.: Symbole und mythische Aussagen in der Johannesapokalypse und ihre theologische Bedeutung, in: KERTELGE, K. (Hrsg.): *Metaphorik und Mythos im Neuen Testament* (QD 126), Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1990, 255–277.
- GLOCKMANN, G.: *Homer in den frühchristlichen Literatur bis Justinus* (TUGAL 105), Berlin, Akademie-Verlag, 1968.
- GODENOUGH, E. R.: *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. IX–XI: *Symbolism in the Dura synagogue. Text, Illustrations, Summary and conclusions* (Bollingen series 37), New York, Pantheon Books, 1964–1965.
- GÖRG, M.: *Ein Haus im Totenreich: Jenseitsvorstellungen in Israel und Ägypten*, Düsseldorf, Patmos Verlag, 1998.
- GRAF, F.: *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenischer Zeit* (RGVV 33), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1974.
- GRÄSSER, E.: *Das Problem der Parusieverzögerung in den Synoptischen Evangelien und in der Apostelgeschichte* (Beiheft ZNW 22), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1957.
- GRIESHAMMER, R.: *Das Jenseitsgericht in den Sargtexten* (Ägyptologische Abhandlungen 20), Wiesbaden, Harrassowitz, 1970.
- GRUNDMANN, W.: Überlieferung und Eigenaussage im eschatologischen Denken des Apostels Paulus, in: *NTS* 8 (1962), 12–26.
- GRUNDMANN, W.: $\sigma\tau\epsilon\phi\alpha\nu\omicron\varsigma$, in: *ThWNT* 7 (1964), 615–635.
- GUNDRY, R. H.: In my Father's House are many ΜΟΥΣΑ (John 14, 2), in: *ZNW* 58 (1967), 68–72.
- HABEL, N. C.–BALABANSKI, V.: *Earth story in the New Testament and apocalyptic*, Sheffield, Academic Press, 2002.
- HALVER, R.: *Der Mythos im letzten Buch der Bibel* (Theologische Forschung 32), Hamburg, Reich, 1964.

- HAUFE, G.: *Der erste Brief des Paulus an die Thessalonicher* (ThHK NT 12/1), Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1999.
- HAUSAMMANN, S.: *Von Gott reden, heisst: in Bildern reden. Mythologien und begriffliche Spekulationen im frühchristlichen und byzantinischen Weltbild und die Botschaft des Fünften Ökumenischen Konzils von 553*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- HEITSCH, E.: *Die homerische Gleichnisse*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.
- HENGEL, M.: Das Begräbnis Jesu bei Paulus und die leibliche Auferstehung aus dem Grabe, in: Lichtenberger, A.–H. (Hrsg.): *Auferstehung – Resurrection* (WUNT 135), Tübingen, Mohr Siebeck, 2001, 165–166.
- HERFORT–KOCH, M.: *Tod, Totenfürsorge und Jenseitsvorstellungen in der griechischen Antike* (QFAW 9), München, 1992.
- HOFFMANN, P.: *Die Toten in Christus. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung zur paulinischen Eschatologie* (NA NF 2), Münster, 1978.
- HOFIUS, O.: Das „erste“ und „zweite“ Zelt. Ein Beitrag zur Auslegung von Hebr 9,1–10, in: *ZNW* 61 (1970), 271–277.
- HORŇANOVÁ, S.: *Židovská apokalyptika. Úvod do pseudoepigrafických, kumránských a meravotických textov* [Zsidó apokaliptika. Bevezetés a pszeudepigráf, kumráni és meravotikus szövegekbe], Bratislava, Univerzita Komenského, 2007.
- JEREMIAS, J.: *Der Gottesberg. Ein Beitrag zum Verständnis der biblischen Symbolsprache*, Gütersloh, Bertelsmann, 1919.
- KABISCH, R.: *Die Eschatologie des Paulus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1893.
- KAIBEL, G.: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Hildesheim, G. Olms, 1965 (2001).
- KÄSEMANN, E.: Eine Apologie der urchristlichen Eschatologie, in: uő.: *Exegetische Versuche und Besinnungen*, Bd. 1, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1964, 135–157.
- KÄSEMANN, E.: *Leib und Leib Christi: eine Untersuchung zur paulinischen Begrifflichkeit* (BHTh 9), Tübingen, Mohr Siebeck, 1933.
- KERÉNYI, K.: *Die Heroen der Griechen*, Zürich, Rhein-Verlag, 1958.
- KERTELGE, K. (Hrsg.): *Metaphorik und Mythos im Neuen Testament* (QD 126), Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1990.
- KLAUCK, H.–J.: Himmlisches Haus und irdische Bleibe: Eschatologische Metaphorik in Antike und Christentum, in: *NTS* 50 (2004), 5–35.
- KLOPFENSTEIN, M. A.: *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament*, Herbst, 1992.
- KRAFT, H.: $\sigma\tau\epsilon\eta\phi\alpha\nu\omicron$, in: *EWNT* 3 (1983), 654–656.
- LATTE, K.: *Die Religion der Römer und der Synkretismus der Kaiserzeit* (RgL 5), Tübingen, Mohr Siebeck, 1927.
- LAUB, F.: *Eschatologische Verkündigung und Lebensgestaltung nach Paulus. Eine Untersuchung zum Wirken des Apostels beim Aufbau der Gemeinde in Thessalonike* (BU 10), Regensburg, Pustet, 1973.
- LEICHT, B. (Hrsg.): *Jenseitsvorstellungen im Alten Testament* (BuK 61.1), Stuttgart, Katholische Bibelwerk, 2006.
- LESKY, A.: *Die Griechische Tragödie* (Kröners Taschenausgabe 143), Stuttgart, 1984.
- LESKY, A.: *Die Tragische Dichtung der Hellenen* (SAW 2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.
- LICHTENBERGER, A. – H. (Hrsg.): *Auferstehung – Resurrection* (WUNT 135), Tübingen, Mohr Siebeck, 2001.

- LLOYD – JONES, H.: Pindar and the Afterlife, in: uő.: *Greek Epic, Lyric, and Tragedy*, Oxford, Clarendon Press, 1990, 80–109.
- LOHFINK, G.: *Die Himmelfahrt Jesu. Untersuchungen zu den Himmelfahrts- und Erhöhungstexten bei Lukas* (SANT 26), München, Kösel-Verlag, 1971.
- LOHMEYER, E.: *Der Brief an die Philipper* (KEK), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.
- LOHMEYER, E.: Σὺν Χριστῷ, in: Schmidt, K. L. (Hrsg.): *Festgabe für Adolf Deissmann zum 60. Geburtstag*, FS Adolf Deissman, Tübingen, 1927, Mohr Siebeck, 218–257.
- LUTTIKHUIZEN, G. P.: *Paradise Interpreted. Representations of Biblical Paradise in Judaism and Christianity*, Leiden – Boston – Köln, Brill, 1999.
- MARCUS, J.–SOARDS, M. L. (ed.): *Apocalyptic and the New Testament* (JSNT Suppl. 24), Essays in honor of J. Louis Martyn, Sheffield, JSOT Press, 1989.
- MAREK, Ch.: *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (IF 39), Tübingen, 1993.
- MARXSEN, W.: *Der erste Brief an die Thessalonicher* (ZBK NT 11.1), Zürich, Theologischer Verlag, 1979.
- McCABE, D. F.–STAUBER, J.: *Greek Documentary Text*, PHI CD-ROM 7: *Inscriptions ... Smyrna*, Nr. 278, 1991–1996.
- MERKELBACH, R.–STAUBER, J. (Hrsg.): *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, Vol. 1–2., München, 1998.
- MERKELBACH, R.: Die goldenen Totenpässe, in: *ZPE* 128 (1999), 1–15.
- MERKLEIN, H.: Eschatologie im Neuen Testament, in: Althaus, H. (Hrsg.): *Apokalyptik und Eschatologie: Sinn und Ziel der Geschichte*, Freiburg im Br., Herder, 1987, 11–42.
- MICHEL, O.: Zur Lehre vom Todesschlaf, in: *ZNW* 1936, 285–290.
- MÜLLER, P.–G.: *Der Traditionsprozess im Neuen Testament*, Basel – Wien – Freiburg im Breisgau, Herder, 1982.
- MÜLLER, U. B.: Apokalyptik im Neuen Testament, in: uő. (Hrsg.): *Christologie und Apokalyptik* (ABG 12), Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2003, 268–290.
- NORMANN, R.: Himmelsbürger auf Erden. Anmerkungen zum Weltverhältnis und zum Paulinismus des auctor ad Diognetum, in: Wyrwa, D. (Hrsg.): *Die Weltlichkeit des Glaubens in der Alten Kirche* (BZNW 85), FS U. Wiskert, Berlin, Walter de Gruyter, 1997, 199–229.
- NÖTSCHER, F.: Himmlische Bucher und Schicksalsglaube, in: *RdQ* 1 (1958/59), 405–411.
- OGLE, M. B.: The Sleep of Death, in: *MAAR* 11 (1933), 81–117.
- OLIVER, G. J. (ed.): *The Epigraphy of Death*, Liverpool, University Press, 2000.
- OTTO, G.: *Die mit σὺν verbundenen Formulierungen im paulinischen Schrifttum* (Diss. Maschinenschrift), Berlin, 1952.
- OTTO, R.: *Das Heilige: über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München, Beck, 1997 = *A szent. Az isteni eszméjében rejlél irracionális és viszonya a racionálishoz*, Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
- PAUL, SH. M.: Heavenly Tablets and the Book of Life, in: *FS Th. H. Gaster* (JANES 5), Columbia University, 1973, 340–355.
- PEEK, W.: *Griechische Grabgedichte*, Berlin, Akademie-Verlag, 1960.
- PEEK, W.: *Griechische Vers-Inschriften*, Band 1., Berlin, Akademie-Verlag, 1955.
- PERES, I.: A szent jelek, terek és szimbólumok képes beszéde, in: *Eruditio-Educatio* 2 (2007), 107–109.
- PERES, I.: Isten menyei könyvei, in: *Vallástudományi Szemle* 3 (2007/1), 68–82.

- PERES, I.: Positive griechische Eschatologie, in: Becker, M. – Oehler, M. (Hrsg.): *Apokalyptik als Herausforderung neutestamentlicher Theologie* (WUNT 2/214), Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 267–282.
- PERES, I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie* (WUNT 157), Tübingen, Mohr Siebeck, 2003.
- PETZL, G.: *Die Inschriften von Smyrna: Grabschriften, postume Ehrungen, Grabepigramma* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 23), Bonn, Habelt, 1982.
- PFISTER, F.: *Der Reliquienkult im Altertum* (RVV 5), Bd. 1., Giessen, Topelmann, 1909.
- PFISTER, F.: Zur Wendung ἀποκείται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στεφάνος, in: *ZNW* 15 (1914), 94–96.
- PIPER, F.: *Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst von der ältesten Zeit bis ins sechzehnte Jahrhundert*, Vol. I–II., Weimar, 1847–1851 (Nachdruck: Osnabrück, 1972).
- RAHN, H.: *Marcus Fabius Quintilianus: Ausbildung des Redners* (TzF 3), Vol. 2., Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975.
- RAHNER, H.: *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich, Rhein Verlag, 1966.
- REISNER, F.: Das Buch mit den sieben Siegeln, in: *ZNW* 21 (1922), 44.
- REITZENSTEIN, R.–SCHAEFER, H. H.: *Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland* (SBW 7), Leipzig – Berlin, B. G. Teubner, 1926.
- RICOEUR, P.: Stellung und Funktion der Metapher in der biblischen Sprache, in: Ricoeur, P. – JÜNGEL, E. (Hrsg.): *Metapher: Zur Hermeneutik religiöser Sprache* (Sonderheft EvTh), München, Kaiser Verlag, 1974, 45–70.
- RISSI, M.: *Studien zum zweiten Korintherbrief. Der alte Bund – Der Predigt – Der Tod* (AthANT 56), Zürich, Zwingli Verlag, 1969.
- ROBERT, L.: *Opera Minora Selecta*, Bd. 3., Paris, 1966.
- ROHDE, E.: *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Bd. I–II, Tübingen, Mohr Siebeck, 1921.
- ROLLIS, W. G.: Greco-Roman Slave Terminology and Pauline Metaphors for Salvation, in: Richards, K. H. (Hrsg.): *Seminar Papers 198* (Society of Biblical Literature), Atlanta, Scholars Press, 1987, 100–110.
- SÄTZLER, W.: Die Bücher der Werke und das Buch des Lebens, in: *ZNW* 21 (1922), 44–51.
- SELLIN, G.: Frühes Christentum und Synkretismus in der antiken Stadt, in: HEUMANN J. (Hrsg.): *Stadt ohne Religion? Zur Veränderung von Religion in Städten* (Religion in der Öffentlichkeit 7), Frankfurt am Main, Lang, 2005, 151–162.
- SEVENSTER, J. N.: Einige Bemerkungen über den 'Zwischenzustand' bei Paulus, in: *NTS* 1 (1954/55), 291–296.
- SCHADE, H.–H.: *Apokalyptische Christologie bei Paulus* (GThA 18), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1981.
- SCHMID, L.: κέντρον, in: *ThWNT* 3 (1938), 662–668.
- SCHMIDT, M.: *Die Erklärungen zum Weltbild Homers und zur Kultur der Heroenzeit* (Zetemata 62), München, Beck, 1976.
- SCHNABEL, E. J.–MAIER, G.: *Der erste Brief des Paulus an die Korinther* (HTA), Wuppertal, R. Brockhaus Verlag, 2006.
- SCHWEIZER, E.: Die ‚Mystik‘ des Sterbens und Auferstehens mit Christus bei Paulus, in: *EvTh* 26 (1966), 239–257.

- SILBER, P.: *Mit Christus leben. Eine Studie zur paulinischen Auferstehungshoffnung* (AthANT 61), Zürich, Theologischer Verlag, 1971.
- SIMON, M.: *Zum Problem des jüdisch-griechischen Synkretismus*, (ZRHT), 1975.
- SINT, J. A.: Parusie-Erwartung und Parusie-Verzögerung im paulinischen Briefcorpus, in: *ZkTh* 86 (1964), 47–79.
- STAERK, W.: *Der eschatologische Mythos in der altchristlichen Theologie*, in: *ZNW* 35 (1936), 83–95.
- STOMMEL, E.: *Domus Aeterna*, in: *RAC* 4 (1959), 109–128.
- STROBEL, A.: Der Begriff des Hauses im griechischen und römischen Privatrecht, in: *ZNW* 1965, 91–100.
- STUHLMACHER, P.: *Der Brief an die Römer* (NTD 6), Göttingen – Zürich, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- SYNOFZIK, E.: *Die Gerichts- und Vergeltungsaussagen bei Paulus. Eine Traditionsgeschichtliche Untersuchung* (GThA 8), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.
- TANNEHILL, R. C.: *Dying and Rising with Christ. A Study in Pauline Theology* (BZNW 32), Berlin, Verlag Alfred Töpelmann, 1966.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL, I.: *Ember vagy. Műfordítások*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1979.
- TUSSAY, J.: *Eschatológikus hit az Ószövetségben*, Miskolc, Ludvig Könyvnyomda, 1943.
- VARGA, Zs.: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992.
- VÖGTLE, A.: Mythos und Botschaft in Apokalypse 12, in: Jeremias G. – Stegemann, K. – H. (Hrsg.): *Tradition und Glaube. Das frühe Christentum in seiner Umwelt*, FS K. G. Kuhn, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1971, 395–415.
- VOLZ, P.: *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter nach den Quellen der rabbinischen, apokalyptischen und apokryphen Literatur*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1934.
- WENDLAND, H.–D.: *Die Briefe an die Korinther* (NTD 7), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- WESENDONK, O. G. VON: *Das Weltbild der Iranier*, München, Verlag Ernst Reinhardt, 1933.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. VON: *Der Glaube der Hellenen*, Bd 1., Basel, Schwabe, 1955 (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984).
- WILDER, A. N.: The Nature of Jewish Eschatology, in: *JBL* 1931, 201–206.
- WILHELM, A.: Zu griechischen Epigrammen, in: *BCH* 29 (1905), 414–415.
- WILLINGHÖFER, H.: *Thanatos. Die Darstellung des Todes in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*, Marburg, Tectum Verlag, 1996.
- WISCHMEYER, O.: Themen paulinischer Theologie, in: Wischmeyer, O. (Hrsg.): *Paulus: Leben – Umwelt – Werk – Briefe* (UTB 2767), Stuttgart, Francke Verlag, 2006, 275–304.
- WÖHRLE, G.: *Hypnos, der Allbezwinger. Eine Studie zum literarischen Bild des Schlafes in der griechischen Antike* (Palingenesia 53), Stuttgart, Steiner Verlag, 1990.
- ZIMMERMANN, R.: *Bildersprache verstehen: Zur Hermeneutik der Metapher und anderer bildlicher Sprachformen* (Übergänge 38), München, W. Fink, 2000.
- ZUNTZ, G.: *Persephone*, Oxford, Clarendon Press, 1971.